

In de ban van het nationalisme

Terence Ranger: van nationalistisch historicus naar historicus van het nationalisme¹

Nynke van Weert

Na de Tweede Wereldoorlog raakte het Afrikaanse continent in de ban van het nationalisme. In hun streven naar onafhankelijkheid bonden nationalistische bewegingen de strijd aan met de koloniale overheersers. In een rap tempo werd het Europese juk afgeschud. Zo verkregen Nigeria in 1960, Oeganda in 1962 en Tanzania en Zambia in 1964 de onafhankelijkheid. Ook in Zuid-Rhodesië, het huidige Zimbabwe, werden nationalistische partijen opgericht om te strijden tegen het blanke minderheidsregime. Zuid-Rhodesië kon pas in 1980 haar onafhankelijkheid vieren, relatief laat in verhouding tot andere Afrikaanse landen. In de lange en moeizame strijd die daaraan voorafging, speelde de Engelse historicus en Afrikanist Terence Ranger een grote rol. Niet alleen was hij zelf lid van de nationalistische beweging, ook zijn werk werd in de onafhankelijkheidsstrijd gebruikt. Als we de Engelse historicus Eric Hobsbawm mogen geloven hoeft dit laatste geen verwondering te wekken. De historicus en het nationalisme zijn in zijn visie onlosmakelijk met elkaar verbonden. In dit essay wil ik proberen duidelijk te maken waarom die verbondenheid er is en op welke wijze zij naar voren komt in het leven en werk van Terence Ranger.

Nationalisme staat momenteel sterk in de belangstelling. De laatste jaren gaat er geen dag voorbij of de media schenken er wel aandacht aan. Nationalisme wordt gezien als één van de belangrijkste oorzaken van beide wereldoorlogen en ook in tegenwoordige conflicten, terroristische acties, burgeroorlogen en andere bloedbaden speelt het een prominente rol. Nationalisme is een veel gehanteerd, maar ook een verwarrend en omstreden begrip. De excessen van nationalisme hebben het woord in het dagelijkse spraakgebruik een negatieve klank gegeven. In de wetenschap probeert men het meestal op een neutrale wijze te benaderen. Er zijn vele wetenschappelijke discussies gevoerd over de juiste definiëring en periodisering.² Deze discussies hebben echter niet geleid tot consensus, eerder tot een toename van de verwarring. Wel zijn er enkele algemene lijnen in het wetenschappelijk *discours* te onderkennen. Steeds terugkerende begrippen die in het wetenschappelijke debat over nationalisme naar voren komen zijn: nationale identiteit, nationaal bewustzijn en de natie-staat.³ Het lijkt dan ook verstandig een definitie van nationalisme op deze begrippen te baseren. In dit essay doel ik met nationalisme op het streven van een bepaalde groep mensen met een gemeenschappelijke nationale identiteit en nationaal bewustzijn naar een natie-staat.⁴

Nationalisme, op deze manier omschreven, was op het Europese continent een drijvende kracht aan het einde van de negentiende eeuw, met als hoogtepunten het ontstaan van Duitsland en Italië. In Afrika heeft het nationalisme pas na de Tweede Wereldoorlog aan kracht kunnen winnen, maar toen

raasde het ook als een wervelwind over het continent. De Afrikaanse koloniale staten waren gecreëerd gedurende het tijdperk van het moderne imperialisme (1880-1914). In deze periode werd het Afrikaanse continent door de grote Europese mogendheden opgedeeld. De grenzen van deze nieuwe Afrikaanse staten waren willekeurig en zeker niet gebaseerd op de machtsverhoudingen van vóór de Europese verovering. De gecreëerde koloniale staten waren daarom geen natie-staten (de natie en de staat vielen niet samen), maar politieke constructies waarmee het volk zich moeilijk kon identificeren. Nationale identificatie en nationaal bewustzijn waren zwak, omdat de bevolking van de nieuwe landen zich niet primair met de staat identificeerde, maar met andere instituties, zoals de stam. Toen na de Tweede Wereldoorlog nationalistische bewegingen hun onafhankelijkheidsstrijd tegen de koloniale overheersers begonnen, kenden de staten die zij wilden omvormen tot een daadwerkelijke natie-staat, dus maar een korte geschiedenis. In deze staten moesten nationaal bewustzijn en nationale identificatie nog worden gemobiliseerd.

Eén van de nieuwe staten in Afrika was (Zuid-) Rhodesië. Na de verovering van het gebied door de Engelsman Cecil Rhodes in 1889, werd het bestuurd door de 'British South Africa Company'. In 1923 werd het gebied een Britse kolonie, waarbinnen de blanke minderheid zelfbestuur kreeg. Toen na de Tweede Wereldoorlog het nationalisme op het Afrikaanse continent aan kracht won, nam de angst bij de blanke minderheid in Rhodesië toe. Men was er vooral beducht voor dat de Britse regering het Afrikaanse deel van de bevolking politieke onafhankelijkheid zou toestaan. Het gevolg van deze angst was dat de blanke minderheidsregering, onder leiding van Ian Smith, in 1965 eenzijdig de onafhankelijkheid uitriep. Het blanke regime raakte echter in toenemende mate in conflict met de Afrikaanse meerderheid, die zich vanaf 1955 georganiseerd had in nationalistische bewegingen. In 1955 was de City Youth League (CYL) opgericht, die in 1957 met diverse andere organisaties samenging in het Southern Rhodesia African National Congress (SRANC), onder leiding van Joshua Nkomo. Deze partij werd in 1959 verboden, maar werd onder dezelfde leiding in 1960 voortgezet in de National Democratic Party (NDP). Ook de NDP werd verboden in 1961. Zij kreeg echter direct een vervolg in Zimbabwe African People's Union (ZAPU). Ook ZAPU werd verboden in 1962, maar zette ondergronds haar werk voort. In augustus 1963 werd door dissidenten uit ZAPU een nieuwe partij opgericht: Zimbabwe African National Union (ZANU) onder leiding van Ndabaningi Sithole. Ook deze partij werd weer verboden, in 1964, maar zette eveneens haar praktijken ondergronds voort.

Vanaf 1967 ondernamen ZAPU en ZANU infiltraties vanuit ondermeer Tanzania. Eind 1972 was er sprake van een guerrilla-oorlog in de grensgebieden met Zambia en Mozambique in het noorden en noordoosten van Rhodesië. In het najaar van 1974 kwam een tweede front, in het noordwesten tot stand.

De toenemende invloed van het in 1971 opgerichte African Nationalist Council (ANC) onder leiding van bisschop Muzorewa, alsmede de acties van ZANU en ZAPU, leidden ertoe dat regeringsleider Smith tot een akkoord trachtte te komen met de Afrikaanse meerderheid. Tijdens een conferentie in de Zambiaanse hoofdstad Lusaka besloten ZAPU, ZANU en een derde bevrijdingsbeweging (FROLIZI) samen te gaan in de ANC. In december 1974 werd een wapenstilstand van kracht en kondigde Smith aan dat er een constitutionele conferentie zou worden gehouden. De conferentie, die pas in augustus 1975 werd gehouden, leverde geen resultaat op en binnen de ANC kwam het in september tot een breuk. In maart 1978 werd een overeenkomst getekend door Smith, Muzorewa, Sithole en chief Heremiah Chirau (FRILOZI), die voorzag in een overgangsregeling als voorbereiding op een zwart meerderheidsbewind. Voor de blanke minderheid waren aanzienlijke privileges ingeruimd. Er werd vrij snel na het akkoord een regering onder leiding van Smith geïnstalleerd waarin ook de drie gematigde zwarte leiders waren opgenomen.

De radicalere Robert Mugabe (die Sithole als voorzitter van ZANU had afgezet) en Nkomo, samenwerkend in het Patriotic Front (PF), en de Verenigde Staten en Groot-Brittannië wezen het akkoord af en de guerrillastrijd vanuit de buurlanden hield aan. In januari en maart 1979 werd een nieuwe grondwet per referendum goedgekeurd en in april werden verkiezingen gehouden, waarna een regering gevormd werd onder Muzorewa. Deze regering werd evenwel internationaal niet erkend. Inmiddels was een aantal frontlijnstaten moe van het aanhoudend oorlogsgeweld (dat zich deels ook op hun grondgebied afspeelde) en oefende druk uit op het radicalere PF om tot een vergelijk te komen en de guerrilla activiteiten te staken. Daarop begon in september 1979 in Londen de Lancaster House-conferentie, waaraan Nkomo, Mugabe, Muzorewa en de Britse minister van Buitenlandse Zaken Lord Carrington deelnamen. Zij werden het uiteindelijk eens over een nieuwe grondwet, waarin de geprivilegieerde positie van de blanke minderheid aanzienlijk ingeperkt werd. De verkiezingen, die in 1980 werden gehouden, lieten een zege zien voor ZANU van Mugabe, die later dat jaar als premier van een ZANU/ZAPU-PF coalitie werd benoemd. In april 1980 werd de onafhankelijkheid uitgeroepen en kreeg het land een nieuwe naam: Zimbabwe.

In 1957 arriveerde de toen zesentwintigjarige Terence Ranger in Rhodesië om in Salisbury (het huidige Harare) vroeg-moderne en middeleeuwse geschiedenis te gaan doceren aan de daar pas opgerichte universiteit. Voordat hij naar Afrika vertrok, had Ranger zich nog nooit in de geschiedenis van dit continent verdiept. 'I had to turn myself into an Africanist', zo geeft hij aan. Hij was geschiedenis gaan studeren omdat hij gefascineerd werd door de interactie tussen heden en verleden. Waar hij in Engeland voortdurend werd geconfronteerd met zichtbare overblijfselen uit een ver verleden, vertelt hij, waren er in Rhodesië nauwelijks tastbare overblijfselen die dateerden van vóór 1890. De overblijfselen die er waren, zoals de ruïnes van Great Zimbabwe, waren door de blanke Rhodesiërs van een blanke, in plaats van een Afrikaanse geschiedenis, voorzien. Voor een historicus, zegt Ranger, was dit meer dan intrigerend.

Ranger werd na een verblijf van drie jaar lid van de nationalistische beweging in Rhodesië. Dat was voor hem geen voor de hand liggende beslissing. Toen Ranger in Rhodesië aankwam, zag hij het nationalisme nog als een verwerpelijke fenomeen. Hij had zich in zijn vaderland nooit nationalist gevoeld. 'We English people didn't realize that we had nationalism', zo zegt hij zelf. 'We thought that nationalism was something continentals, and in particular Germans had. That it had turned out that it had been pretty bad and dangerous. Because one thought that the excesses of Hitler or Mussolini were continental nationalism'. Over zijn eerste ontmoeting met Afrikaanse nationalistische leiders in de missiepost van St. Faith's in Rhodesië vertelt Ranger: 'In all the confidence of youth I was telling them what to think. And I was telling them not to be nationalists'.

Toch werd Ranger uiteindelijk zelf nationalist omdat hij het Afrikaanse nationalisme, zoals hij dit in Rhodesië leerde kennen, niet als iets verwerpelijks kon zien. Bovendien had hij inmiddels een sterke afkeer gekregen van het blanke Rhodesische bewind, dat gepaard ging met sociale segregatie, en van het blanke Rhodesische nationalisme, dat gepaard ging met de ontkenning van de Afrikaanse geschiedenis van het land. Zijn lidmaatschap van de nationalistische beweging had wat weg van een paradox: 'In reacting against Rhodesia, and saying there is more to it than a hundred years of colonial history, one was starting off by being anti-nationalist'. Om nationalist te worden moest hij dus eerst een anti-nationalist worden. In 1960 werd Ranger actief lid van de National Democratic Party. Hij vervulde binnen deze partij de functie van vicevoorzitter van het district Salisbury. Door zijn activiteiten binnen de NDP werd hij door de Rhodesische geheime dienst op de lijst van ongewenste personen geplaatst, wat er uiteindelijk toe zou leiden dat hij in 1963 het land werd uitgezet.

Het bleef niet alleen bij een directe en praktische rol in de nationalistische beweging. Ranger wilde ook antwoord geven op enkele vragen die in deze periode over het nationalisme en de nationalistische bewegingen in Afrika naar voren werden gebracht. Het eerste vraagstuk werd door leidinggevende Afrikanisten opgeworpen. Zij beweerden dat de nationalistische bewegingen die in deze tijd in Afrika ontstonden, geen echte nationalistische bewegingen waren. Deze bewegingen zouden namelijk niet geworteld zijn in de Afrikaanse cultuur, in een gemeenschappelijk verleden, en eeuwenoude tradities, zoals bijvoorbeeld in Europa het geval was. De visie van deze wetenschappers ging ervan uit dat nationalisme een verschijnsel was dat zich alleen in Europa manifesteerde en niet in Afrika.⁵ De tweede, hieraan gerelateerde, vraag werd naar voren gebracht door de blanke nationalisten in Rhodesië. Zij waren zeer verrast door de in hun ogen plotselinge opkomst van de Afrikaans-nationalistische massabewegingen. Omdat deze bewegingen, volgens hen, gezien de korte geschiedenis van de koloniale staten, geen wortels konden hebben in het verleden, verklaarden zij hun bestaan met behulp van samenzweringstheorieën, meer specifiek met een verwijzing naar een communistisch complot.

Ranger zag het als een intellectuele uitdaging om beide vraagstukken aan een nadere analyse te onderwerpen. Hij ging daarom op zoek naar de

wortels van het nationalisme in Rhodesië. Hij zegt daarover zelf: 'First I was a nationalist, then I became a nationalist historian'. In september 1960 publiceerde Ranger zijn eerste artikel over het Afrikaanse nationalisme getiteld *Some attitudes to African Nationalism*. Ranger zegt dat hij bij het nalezen van bepaalde passages uit dat artikel inmiddels het schaamrood op de kaken krijgt. Het betreft dan vooral die passages waarin hij sympathie vraagt voor de leiders en aanhangers van de nationalistische bewegingen in Afrika. Na zijn uitzetting in 1963 werd Ranger de eerste hoogleraar in de geschiedenis aan de universiteit van Dar es Salaam in Tanzania. Deze post bekleedde hij tot 1969, het jaar waarin hij vertrok naar de Verenigde Staten. Alhoewel hij in Tanzania geen politieke functies vervulde, werkte hij ook daar aan een nationaal project: het schrijven van een nationaal verleden ten behoeve van het onderwijs. Hij geeft aan dat hij vooral in deze periode een nationalistisch historicus bij uitstek was. De huidige studenten in Dar es Salaam zien die periode volgens Ranger als het hoogtepunt van de *bourgeois nationalistic historiography*, met hemzelf als de leider daarvan.

Het nationalistische karakter van het wetenschappelijke werk van Ranger blijkt vooral uit zijn in 1967 gepubliceerde boek *Revolt in Southern Rhodesia 1896-7*.⁶ Hij stelde met dit boek het verleden van de nationalistische beweging in Rhodesië op schrift. Centraal in dat verleden stonden twee geheel verschillende culturen, de *Shona* en de *Ndbele*, die toch samen tegen de koloniale overheersers vochten. In *Revolt* wordt door Ranger aangegeven dat bij de totstandkoming van de eenheid tussen deze culturen de zogenoemde *spirit mediums* een grote rol speelden. Deze mediums waren de 'woordvoerders van de voorvaders' en vormden zo de band met het verleden. Via allerlei rituelen en ceremonies, waarbij deze voorvaders werden opgeroepen, verschaften zij de strijders onschendbaarheid en legitimiteit. Over het boek zegt Ranger nu:

Revolt had been self-consciously a nationalist book, designed to counter white colonial historiography with an assertion of the powerful political and religious systems of the Shona and Ndebele past and a demonstration of how Africans had been able to draw on the traditions of those systems to rise up against the invaders'.⁷

Ranger schetste in zijn boek de continuïteit die de nationalistena graag tussen verleden en heden zagen. De opstand van 1896-1897 die in *Revolt* wordt beschreven, werd door de nationalistena gezien als heroïsche moment in het verleden van Rhodesië. De helden uit deze tijd werden door hen naar voren gehaald. Het boek werd daardoor relevant voor de guerrilla-oorlog, die vanaf 1965 gaande was. Ranger zegt daarover: 'The 1896 risings described in *Revolt* have come to be known as the first Chimurenga; the guerrilla war as the second Chimurenga. So the book became part of the myth of the liberation struggle'.⁸ Door de nationalistische beweging werd de *Chimurenga*, die door Ranger (opnieuw) grote bekendheid had gekregen, duidelijk in verband

gebracht met de guerrilla-oorlog.⁹ Kortom, met *Revolt*, gaf Ranger Rhodesië een verleden, een verleden waarvan de heroïsche tradities van verzet en eenheid werden gebruikt door de nationalistische beweging.¹⁰

Revolt is niet het enige werk van Ranger waarin hij duidelijk als een nationalistisch historicus naar voren komt. In het in 1968 gepubliceerde artikel *Connections between 'primary resistance' movements and modern mass nationalism in East and Central Africa* toont Ranger aan dat vroege verzetsbewegingen, zoals de *Chimurenga* van 1896-1897, niet alleen vergelijkbaar waren met de latere massale nationalistische bewegingen, maar dat er ook verbanden tussen deze bewegingen bestonden.¹¹ De nationalistische beweging doet volgens Ranger in veel gevallen een beroep op de herinneringen aan eerdere verzetsbewegingen. Ranger zegt in dat verband over de NDP: 'It was the National Democratic Party of 1960-1 which first really penetrated the rural areas and began to link the radical leadership of the towns with rural discontent. As it did so, the themes and memories of the rebellions flowed back into nationalism'.¹² In de conclusie van dit artikel blijkt Rangers sympathie voor de strijd van de nationalistische beweging, wanneer hij zegt:

It is the task of the nationalist movement of East and Central Africa, therefore, to maintain mass enthusiasm for their own solutions. It is their task to demonstrate that they can institutionalize and make permanent their answers to the problem of how to increase effective scale without destroying African communalist values more successfully than the primary resistance leaders or the millenarian cults.¹³

Ranger gaf zijn werk in deze periode bewust een nationalistisch karakter, omdat hij dat de taak van de historicus achtte. Hij wilde met zijn werk zowel de mythe ontkrachten dat de nationalistische beweging in Rhodesië geen verleden had, als de mythe dat Rhodesië zelf er wel één had, maar dat dit verleden een blank verleden was. Het gevoel dat in die tijd bij Ranger overheerste was dat: 'One needed to do what there has to be done. Even historians need to do what has to be done. In that context that was what had to be done'. Zowel gedurende zijn verblijf in Tanzania als later in de Verenigde Staten en Engeland is er een sterke band tussen Ranger en Rhodesië, later Zimbabwe, blijven bestaan. Hij onderhoudt ook nu nog altijd contacten met zijn vrienden uit de nationalistische beweging.¹⁴ Ook tijdens zijn ballingschap bleef hij steeds enthousiast voor de strijd voor onafhankelijkheid. In tegenstelling tot anderen, die teleurgesteld waren over de resultaten die de onafhankelijkheidsstrijd in andere Afrikaanse staten had opgeleverd, kon Ranger dat niet zijn, omdat Rhodesië pas veel later, als Zimbabwe, een natie-staat werd. Het enige waarover Ranger teleurgesteld raakte, was het uiteenvallen van de nationalistische beweging in Rhodesië in verschillende facties.

Terence Ranger is een voorbeeld van een wetenschapper die zich sterk verbonden voelt met zijn onderzoeksterrein. Een dergelijke verbondenheid is

echter niet zonder problemen. Door de Duitse socioloog Elias zijn dit problemen van betrokkenheid en distantie genoemd: naarmate een wetenschapper sterker betrokken raakt bij datgene wat hij onderzoekt, wordt het voor hem steeds moeilijker afstand te bewaren en een onafhankelijke en onbevooroordeelde analyse te presenteren.¹⁵ Ranger heeft beseft hoe een wetenschapper een bijdrage kan leveren aan de nationalistische strijd, namelijk door die strijd een verleden te bezorgen. Het streven van een groep mensen met een gemeenschappelijke nationale identiteit en nationaal bewustzijn naar een natie-staat is immers geen vanzelfsprekendheid. Succesvol nationalisme betekent dat de nationale identiteit en het nationaal bewustzijn gemobiliseerd moeten worden. Ze dienen beide onderdeel te vormen van een nationalistische ideologie.

De opvatting dat het verleden daarbij een essentiële rol speelt, is op briljante wijze verwoord door de Engelse historicus Eric Hobsbawm in zijn openingsrede voor het academisch jaar 1993 van de nieuwe universiteit van Midden-Europa in Boedapest.¹⁶ Ideologieën, zo geeft hij daarin aan, hebben een verleden nodig.

Want zoals de papaver de grondstof is voor de heroïneverslaving, is de geschiedenis de grondstof voor etnische, nationalistische en fundamentalistische ideologieën. Het verleden is een essentieel element, wellicht zelfs *het* essentiële element van deze ideologieën. En als er geen bruikbaar verleden is, dan kan het altijd nog worden uitgevonden. Nu is er uit de aard der zaak gewoonlijk geen geschikt verleden beschikbaar, omdat het fenomeen dat deze ideologieën willen legitimeren oud noch eeuwig is, maar historisch gezien juist nieuw. Dat geldt zowel voor het religieuze fundamentalisme in zijn huidige gedaanten (...) als voor het contemporaine nationalisme. Het verleden legitimeert. Het verleent een glorieus decor aan een heden dat niet veel heeft om trots op te zijn.¹⁷

De bijdrage die de geschiedenis levert aan nationalistische ideologieën, brengt een verantwoordelijkheid voor de historicus met zich mee. Hobsbawm geeft aan dat hij altijd placht te denken dat de geschiedenis als vak, anders dan bijvoorbeeld de nucleaire fysica, geen schade kon aanrichten. Hobsbawm zegt: 'Maar nu weet ik dat dat wel degelijk kan. Onze onderzoeken kunnen munitiefabrieken worden net als de werkplaatsen waarin de IRA heeft geleerd om van kunstmest springstof te maken'.¹⁸ Hobsbawm acht de historicus verantwoordelijk voor het bewaken van de historische feiten en stelt hem verplicht tot het bekritisieren van het politieke en ideologische misbruik van de geschiedenis. Hij zegt:

Mythen en verzinsels zijn tegenwoordig essentieel voor de identiteitspolitiek waarmee groepen mensen zichzelf - via etniciteit, religie en de historische, of contemporaine, grenzen van een staat - definiëren om zekerheid te vinden in een onzekere

wereld door te zeggen: we zijn anders en beter dan de anderen. Wij op de universiteit zouden ons daar zorgen over moeten maken, omdat de mensen die deze mythen en verzinsels formuleren goed opgeleide mensen zijn (...). Want vergis u niet. De geschiedenis is geen collectieve traditie. Geschiedenis is wat mensen hebben geleerd van priesters, schoolmeesters, schrijvers van geschiedenisboeken, tijdschriftartikelen en van de makers van televisieprogramma's. Het is dan ook van groot belang dat historici zich van hun verantwoordelijkheid bewust zijn: en dat is in de eerste plaats zich los te maken van de passies van de identiteitspolitiek.¹⁹

Hobsbawm stelde deze problematische relatie tussen de historicus en het nationalisme ook eerder aan de orde in het, door hem en Terence Ranger geredigeerde boek *The invention of tradition*.²⁰ In de inleiding van dat boek legt Hobsbawm uit wat moet worden verstaan onder het 'uitvinden van tradities': 'Inventing traditions, it is assumed here, is essentially a process of formalization and ritualization, characterized by reference to the past, if only by imposing repetition'.²¹ Het uitvinden van tradities, op deze manier gedefinieerd, kan door de hele geschiedenis heen worden waargenomen. Een duidelijk voorbeeld betreft de nazi-ideologie en de bijbehorende symboliek. Daaraan is doelbewust vormgegeven, door een duidelijk aan te wijzen groep. Zo duidelijk zichtbaar gebeurt het niet altijd. Veel tradities zijn het resultaat van een geleidelijke formalisering van gewoonten en praktijken, die zich vaak binnen gesloten gemeenschappen voltrekt. Beoefenaren van de geschiedwetenschap zouden zich volgens Hobsbawm veel meer dan nu het geval is, moeten richten op de bestudering van het uitvinden van tradities, want: 'It throws a considerable light on the human relation to the past, and therefore on the historian's own subject and craft. For all invented traditions, so far as possible, use history as a legitimator of action and cement of group cohesion'.²² Maar tegelijkertijd, zo geeft hij aan, dienen historici zich te realiseren dat zij in dat proces zelf een actieve rol vervullen:

All historians, whatever else their objectives, are engaged in this process inasmuch as they contribute, consciously or not, to the creation, dismantling and restructuring of images of the past which belong not only to the world of specialist investigation but to the public sphere of man as a political being. They might as well be aware of this dimension of their activities.²³

In dit verband dient één specifieke vorm van het uitvinden van tradities speciale aandacht: het uitvinden van tradities die verband houden met 'that comparatively recent historical innovation, the 'nation', with its associated phenomena: nationalism, the nation-state, national symbols, histories and the rest. All these rest on exercises in social engineering, which are often delibe-

rate and always innovative, if only because historical novelty implies innovation'.²⁴

De bijdrage van Ranger aan dit boek is getiteld *The invention of tradition in colonial Africa*.²⁵ Ranger gaat in op het uitvinden van tradities door het koloniale bewind om daarmee de zwarte bevolking te kunnen onderdrukken. Hij wijst in dit artikel weliswaar op een probleem waarop de historicus stuit (tradities geven een vertekend beeld van de geschiedenis, tegelijkertijd maken zij er een belangrijk onderdeel van uit), maar gaat geheel voorbij aan de rol die de historicus zelf speelt bij het uitvinden van tradities, bijvoorbeeld door het optekenen van de geschiedenis van nationalistische bewegingen.²⁶ De onderkenning van die rol had inmiddels wel plaatsgevonden, ook bij Ranger zelf. In de jaren zeventig was er in wetenschappelijke kringen steeds meer kritiek op het werk van nationalistische historici ontstaan.²⁷ Door critici werd erop gewezen dat het nationalisme en de natie-staat moeilijk als triomfen van de vooruitgang gezien konden worden. Beide hadden vele tekortkomingen en schaduwzijden en een wetenschapper zou zich niet voor de promotie ervan moeten lenen. Ook wezen zij erop dat nationalistische historici een te eenzijdig beeld hadden geschetst van de Afrikaanse samenleving. Te veel zaken, met name op economisch en sociaal gebied, werden door hen verwaarloosd. Nationalistische historici zouden, zo zeiden de critici, elke boerenopstand als een aanzet tot nationalisme zien, terwijl andere oorzaken buiten beschouwing werden gelaten. Door alle kritiek werd de term 'nationalistisch historicus' meer en meer een beledigende benaming, met als gevolg dat nationalistische bewegingen nauwelijks meer bestudeerd werden.

Ranger zegt onder invloed van de toenemende druk vanuit de wetenschappelijke wereld een omslag in zijn visie op de rol van de wetenschap bij de bestudering van nationalisme gemaakt te hebben. Hij zegt: 'I began as a nationalist historian and I am now, I suppose, a historian of nationalism'. Met andere woorden: Ranger suggereert thans meer de blik van een onbevooroordeeld wetenschapper te hanteren, waar hij dat vroeger misschien niet deed. Hij wijst erop dat zijn vroegere werk een geheel eigen leven is gaan leiden. Nog altijd wordt Ranger in Zimbabwe gezien als de auteur van *Revolt*, als degene die het land zijn helden teruggaf. Zoals hij zelf zegt: 'When I go to Zimbabwe, people say: "This is the man that gave us Mbuya Nehanda, the great female spirit medium leader of the resistance"'. Ranger zegt zich hierover beschaamd, maar toch ook wel trots te voelen. Over het feit dat zijn werk zo intens is gebruikt binnen de nationalistische beweging, zegt Ranger: 'I didn't intend to give Robert Mugabe the past, so to speak'. Ranger realiseert zich nu welke gevaren er in het schrijven van een boek als *Revolt* schuilen. Hij zegt: 'Any kind of historical work which asks about roots is in danger of essentialism or primordialism'. Ranger zegt nu te beseffen dat de nationalistische historiografie ertoe kan bijdragen dat men elk conflict, elke opstand uit het verleden kan gaan zien als een vorm van protonationalisme, terwijl in werkelijkheid heel iets anders aan de hand was.

Toen Rhodesië in 1980 onafhankelijk werd, ontdekte Ranger dat de natie-staat niet kon worden beschouwd als het hoogtepunt in de strijd van de Afrikaanse boeren, de onafhankelijke kerken en de arbeiders. Met de komst van de natie-staat waren niet opeens alle problemen opgelost. Zo kwamen er na de onafhankelijkheid in Zimbabwe verschillende stakingen voor. Dit werd door de nationalistische regeringsleiders niet begrepen. Ze zeiden: 'They are striking against us', en beschouwden het staken als disloyaal gedrag. Ranger merkte dat de boeren, de arbeiders en de kerken andere belangen nastreefden dan alleen het politieke belang van een natie-staat. Ook economische en sociale belangen speelden een rol en deze vielen na de onafhankelijkheid niet langer onder de agenda van nationalisme. Ranger zegt:

Since 1967 I had come to accept many of the criticisms made of nationalists studies of African resistance. Such studies tended to bring all types of protest together into a single stream, flowing inevitably to the triumph of the nationalist movement and hence delivering the whole past of resistance to legitimate an African government which might be no more sympathetic to peasant protest than its colonial predecessor. Such studies tended to reify 'tradition', and I had come increasingly to regard tradition as something constantly invented and re-invented.²⁸

Voor Ranger waren er nieuwe intellectuele vraagstukken ontstaan. Onder welke omstandigheden komen de diverse (deel)belangen samen in nationalisme? Wanneer wordt de nationale identiteit de eerste identiteit? Ranger wilde dergelijke vragen op een andere manier benaderen. Hij wilde ze niet langer als nationalistisch historicus, maar als historicus van het nationalisme beantwoorden. Ranger zegt deze omslag reeds gemaakt te hebben in de periode vlak na de onafhankelijkheid in 1980, toen hij in Matabeleland onderzoek verrichtte voor zijn boek *Peasant consciousness and guerrilla war in Zimbabwe*.²⁹ Dit boek is een vergelijkende studie van de geschiedenis van de boeren in Zimbabwe, Mozambique en Kenia. Ranger beargumenteert in het boek dat de boeren toen de guerrilla-oorlog in de jaren zeventig losbarstte, al een revolutionair bewustzijn hadden. Volgens Ranger leidde dit revolutionaire bewustzijn van de boeren tot een meer directe inbreng in de ideologie en het programma van de oorlog. Zij hoefden niet meer door de guerrilla's geradicaliseerd te worden. De boeren en de guerrilla's beschikten volgens Ranger over een gecombineerde ideologie, die zich richtte op het terugwinnen van verloren land en het hervormen van de staat. Deze hervormde staat zou zich moeten inzetten voor de belangen van de boerenbevolking.³⁰ In deze boeren-guerrilla ideologie was voor de *spirit mediums* een belangrijke rol weggelegd. Ranger zegt: 'Above any other possible religious form the mediums symbolized peasant right to the land and their right to work it as they chose'.³¹ Ook speelden de mediums een rol in de eenwording van boeren en guerrilla's.³² Volgens Ranger was de steun van de boeren aan de guerrilla's primair gebaseerd op hun gedeelde ideologie van Afrikaans cultureel nationalisme.

Men kan zich afvragen of Ranger in *Peasant consciousness* de omslag van nationalistisch historicus naar historicus van het nationalisme wel heeft gemaakt. Het schrijven van dit boek was volgens Ranger voor hem wel degelijk een politiek project: 'I decided this time I'm not going to write nationalist history. If this book is usable by anybody it isn't going to be by the state, it's going to be by the peasantry'. Ranger wilde bovenal een *people's history* schrijven. Ook in een lezing voor de Indiana University bevestigt hij dat nog eens: zijn boek diende ervoor te zorgen dat de rol die de boeren in de guerrilla-oorlog hadden geleverd niet zou worden vergeten.³³ Zulke opmerkingen doen vermoeden dat het met een breuk in zijn zienswijze wel meevalt. De kritiek die de Amerikaanse politieke wetenschapper Norma Kriger op *Peasant consciousness* geeft in haar in 1992 verschenen boek *Zimbabwe's guerrilla war* ondersteunt dat vermoeden.³⁴

In haar boek beschrijft Kriger de politieke mobilisatie en organisatie in Zimbabwe's recente onafhankelijkheidsoorlog. Ze kijkt daarbij naar de mate waarin guerrilla's erin slaagden om steun van de boeren te mobiliseren, naar de redenen waarom de boeren participeerden, en wat de resultaten waren van de oorlog voor de boeren.³⁵ Kriger bekritiseert Ranger op twee punten. Haar eerste punt van kritiek betreft zijn gebruik van bronnen: 'Ranger seldom speaks to peasants to find out about peasant consciousness. Instead he relies almost exclusively on data about peasant behaviour, reported through others'.³⁶ Kriger constateert dat Ranger voornamelijk gebruik maakt van de autobiografische beschouwingen van leidende deelnemers aan de guerrilla-oorlog en daarnaast put uit privé-correspondentie met leidende nationalist en citeert uit interviews die hij hield met een gering aantal nationalistische politici, onderwijzers, zakenmensen en kerkelijke functionarissen.³⁷ Kriger geeft aan dat ze in een boekbespreking van *Peasants consciousness* eens schreef: 'The Africans in this group include some unusually dedicated and irrepressible nationalists who chose to confront the coercive power of the state when many others were unwilling to do so'.³⁸ Men kan uit Krigers boek opmaken dat Rangers bronnengebruik zijn analyse vertekent: hij verwerkt nauwelijks de stem van de boer zelf, wat opmerkelijk is voor een boek dat een *people's history* wil zijn, en de stemmen die hij wél verwerkt, zijn sterk nationalistisch.

Krigers tweede punt van kritiek op *Peasant consciousness* betreft de grote nadruk die Ranger legt op het cultureel-nationalistische beroep dat de guerrilla's op de boeren deden om steun te winnen. Daardoor zou hij, in tegenstelling tot de meeste andere studies over revoluties, te weinig kijken naar de utilitaire motieven van de guerrilla's. Bovendien, zo geeft Kriger aan, heeft Ranger nauwelijks oog voor de onderdrukking van de boerenbevolking die met de nationalistische strijd gepaard ging.³⁹ Voor zover Ranger aandacht besteedt aan onderdrukking beperkt hij zich, volgens Kriger, tot de incidenten die het gevolg waren van de slechte training van de guerrilla's. Volgens Kriger moet onderdrukking daarentegen worden beschouwd als een onvermijdelijk gevolg van de moeilijkheden waarmee de guerrilla's geconfronteerd werden toen ze de boeren probeerden te mobiliseren op een moment dat de militaire macht van de koloniale staat nog intact was. Uit haar eigen onder-

zoek blijkt dat de boeren een actieve deelname aan de nationalistische strijd zoveel mogelijk probeerden te vermijden. Deze resultaten bevestigen volgens Kriger zowel hun gebrek aan enthousiasme als hun angst voor geweld, of dat nu van de guerrilla's of van de overheid kwam.⁴⁰

Rangers gebrek aan aandacht voor de onderdrukking van de boeren door de nationalistische guerrilla's komt ook naar voren in een artikel van zijn hand uit 1986, getiteld *Bandits and guerrillas: the case of Zimbabwe*.⁴¹ In dat artikel wijst hij erop dat in al het geweld dat Zimbabwe in de jaren zestig en zeventig overspoelde, zowel militairen als guerrilla's hun wapens vaak ten eigen bate hanteerden. De vraag die zich toen voordeed, was die van de legitimiteit: hoe kon men ervoor zorgen dat men geaccepteerd werd door de bevolking. Ranger wijst erop dat zowel de overheid als de nationalistische beweging daartoe hun eigen middelen inzetten. De guerrilla's legden de nadruk vooral op de gedragscode die zijzelf hadden ingesteld en laten publiceren in ZANU/PF's *Zimbabwe News*. In die gedragscode waren regels opgenomen als 'do not take a single needle or piece of thread from the masses', 'pay for everything you damage', 'do not hit or swear at people', 'do not damage crops' en 'do not take liberty with men and women'.⁴² De overheid daarentegen zette de gehele propagandamachine in om de ZANU-strijders af te schilderen als 'communistiche terroristen' en als *magandanga*, 'wild people who live in the bush'.⁴³ De veiligheidsdiensten deden geloven dat de guerrilla's plannen hadden om het land van de boeren over te nemen en hun vrouwen te verkrachten. Ranger suggereert dat veel verhalen over de onderdrukking van de boeren door de guerrilla's voortkomen uit of het resultaat zijn van deze propaganda. Aan het slot van het artikel concludeert Ranger dat 'In the memory of the peasants the guerrillas now occupy a secure place as heroic men rather than as animal bandits'.⁴⁴ Kriger zegt over dit artikel: 'Ranger seems reluctant to consider seriously even peasant voices on the effect of guerrilla coercion on popular support. When a peasant informant reports feeling fear and terror after watching the guerrillas kill alleged 'sell-outs' and witches, he again explains it away'.⁴⁵ Zij wijst daarbij op de volgende passage:

In assessing the impact of experiences like this, one has to bear in mind two considerations. One is that the 'Security Forces' were constantly exposing peasants to much more arbitrary and terrible sufferings. (...) The other was that peasants often excused guerrillas of responsibility for unjust punishments or extortionate demands, blaming these on the young boys and girls (the *mujibhas*) who acted as go-betweens.⁴⁶

Zowel uit zijn boek *Peasant consciousness* als uit het artikel *Bandits and guerrillas* blijkt dus dat Ranger de onderdrukking door de guerrilla's van de boeren negeert of excuseert. Het zou goed kunnen zijn dat dit berust op een duidelijke keuze om niet dit aspect van de guerrilla-oorlog te onderzoeken, maar het accent te leggen op andere, in zijn ogen misschien meer wezenlijke, aspecten. Het zou ook kunnen zijn dat Ranger zich niet onafhankelijk genoeg

heeft kunnen opstellen ten opzichte van de nationalistische beweging in Zimbabwe, waar hij door zijn verleden en via vele vriendschappen mee verbonden bleef. Misschien heeft Ranger ook zijn romantische kijk op de guerrilla-oorlog niet goed opzij kunnen zetten. Over de verzameling van gegevens voor zijn boek *Peasant consciousness* door twee studenten zegt Ranger bijvoorbeeld: 'In so far as such an assertion can ever be made their informants were largely 'ordinary' people, whose unheroic perspectives were an invaluable corrective to my own tendency to romanticise the guerrilla war'.⁴⁷

De politieke en maatschappelijke sympathieën van Ranger komen in het boek en het artikel niet expliciet naar voren. Dit gebeurt wel in twee andere artikelen die Ranger in de jaren tachtig schreef. Het eerste artikel stamt uit 1980 en heeft de titel: *The changing of the old guard: Robert Mugabe and the revival of ZANU*. Ranger schrijft in zijn conclusie over Mugabe en de oude garde van ZANU: 'The positions they have adopted, the things they have said, done and written since 1975, persuade me that the only course for support groups at this moment is to offer whatever material and moral support is possible to Mugabe and to his ZANU "old guard"'.⁴⁸ In het tweede artikel: *Matabeleland Since the Amnesty* beschrijft Ranger de reis die hij in 1988 maakte naar Matabeleland. Ranger vertelt:

I found no reluctance and almost no suspicion of me as a historian sympathetic to ZANU/PF. Indeed, the elders I interviewed looked back to the days of the united nationalist movement of the late 1950s and early 1960s with a real pleasure; as a time with which these new days of unity could be made to connect. They remembered my name from those days and welcomed me as an old comrade of the National Democratic Party and of united ZAPU. 'Ah', said a headman in Gulati Communal Area, instructing some puzzled youths. 'Dr Ranger and I stood shoulder to shoulder in the NDP'.⁴⁹

Ook in dit artikel is Ranger positief over het beleid dat de regering onder leiding van Robert Mugabe voert.

Men kan niet anders dan tot de conclusie komen dat Ranger moeilijk van zijn eerdere analyses en eigen verleden los kan komen. Per slot van rekening is ook de historicus niets menselijks vreemd. De omslag van nationalistisch historicus naar historicus van het nationalisme, die Ranger zegt te hebben gemaakt, is in zijn werk niet goed waarneembaar. Als die omslag al zou hebben plaatsgevonden, dan is hij nog altijd meer van het eerste dan van het tweede. De bewering een omslag te hebben gemaakt, is waarschijnlijk vooral ingegeven door de wens ook als objectieve wetenschapper gewaardeerd te worden. Voor de objectieve wetenschapper bevat het nationalisme zowel uitdagingen als valkuilen. Ranger heeft vooral voor de uitdaging gekozen en het blijft een open vraag of hij de valkuilen niet heeft gezien of niet heeft

willen zien. Ranger heeft nuttig werk verricht door het mythische karakter van de geschiedenis van het blanke bewind in Rhodesië te ontmaskeren. Maar daarvoor in de plaats heeft hij misschien een nieuwe mythe geschapen. De Leidse Afrikanist Robert Ross stelt het als volgt: 'Professional historians, whether in Europe or in Africa, see part of their role as debunking myths, as showing that which was taken for granted was simply not true'.⁵⁰ In die zin, zo geeft Ross aan, wijken historici af van politici, want die zijn niet op het ontkrachten, maar juist op het creëren van mythen uit. Maar, vervolgt hij, dat laatste kan ook het resultaat zijn van de geschiedkundige arbeid: 'In the process, they may end up making new myths, usually, and not coincidentally, consistent with their own political position'.⁵¹ Ranger heeft de nationalistische beweging in Zimbabwe, waarvan hij zelf deel uitmaakte, doelbewust een verleden gegeven. Hij heeft meegeholpen met het uitvinden van voor die beweging relevante tradities. De inhoud van zijn denkbeelden is onderdeel geworden van de nationale ideologie van Zimbabwe. Maar juist degene die in zijn politieke en ideologische overtuigingen dicht bij het onderwerp staat dat hij bestudeert, neemt als wetenschapper de verplichting op zich een zekere afstand ten opzichte van dat onderwerp te bewaren. Nationalistische bewegingen kunnen immers het verleden gebruiken, maar ook misbruiken. Hobsbawm heeft erop gewezen dat het van belang is dat de historicus zich van dit mechanisme bewust is. Dat betekent in zijn visie dat de historicus ernaar moet streven het verleden zo objectief mogelijk weer te geven en dat hij dient te ageren tegen een onjuiste, eenzijdige interpretatie van zijn eigen onderzoek. In dit essay heb ik willen aantonen dat dit voor de historicus die het nationalisme onderzoekt geen gemakkelijke opgave is. De carrière en het werk van Terence Ranger laten zien dat het nationalisme en de historicus nauw met elkaar verbonden zijn en dat beide maar moeilijk aan elkaars verlokkingen kunnen ontsnappen.

Noten:

1. Met dank aan dr. R.J. Ross, coördinator Afrikanistiek van de Rijksuniversiteit te Leiden. Alle persoonlijke gegevens over en uitspraken van Terence Ranger die niet zijn geannoteerd, zijn afkomstig uit de lezing die deze auteur gaf voor het Crayenborgh College, op 15 april 1994 te Leiden (eigen transcriptie).
2. Zie ondermeer: B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983); L. Greenfeld, *Nationalism. Five roads to modernity* (Cambridge, Mass. 1992) en E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Londen 1992).
3. Greenfeld, *Nationalism*, 3.
4. Ik ben men me er van bewust dat dit niet de enig mogelijke definitie is, maar stel me op het standpunt van Carrolls bekende Humpty Dumpty, die in antwoord op de vraag van Alice wat een bepaald woord betekende, zei: 'When I use a word', 'it means just what I choose it to mean - neither more nor less'. Zie L. Carroll, *The annotated Alice. Alice's adventures in Wonderland and Through the looking-glass* (Harmondsworth 1970) 269. Mijn definitie geeft dus alleen maar aan hoe het woord nationalisme in dit essay gebruikt wordt.

5. Een visie die Ranger in 1985 nog aantrof bij de Engelse historicus Eric Hobsbawm. Ranger zegt over de discussie die hij met Hobsbawm voerde over het nationalisme: 'One just could not persuade Eric that Africa could be part of this category of discourse. "Africa is for tribes not for nations", Eric said'.
6. T. Ranger, *Revolt in Southern Rhodesia 1896-7. A study in African resistance* (Londen 1967).
7. T. Ranger, *Chingaira Makoni's head: myth, history and the colonial experience* (Bloomington 1988) 1.
8. *Ibidem*, 1.
9. Dit bleek overigens al eerder. In 1962 werd de leider van ZAPU, Nkomo, op het vliegveld van Salisbury ontvangen door een inmiddels negentigjarige overlevende van de opstand van 1896-1897. Die veteraan bood hem een ceremoniële bijl aan, een bijl die identiek was aan de bijl zoals gebruikt werd door de *spirit mediums* en die de continuïteit van het verzet tegen de blanke koloniale overheersers symboliseerde. Zie Ranger, *Revolt*, 385; zie ook D. Lan, *Guns and rain. Guerrillas and spirit mediums in Zimbabwe* (Londen 1985) 121.
10. De blanke nationalist in Rhodesië gebruikten *Revolt* ook, maar op een geheel andere wijze. Zoals de titel van een recensie van het boek in *The Guardian* van 24 november 1967 voor zich sprak: 'A history lesson for Mr Smith', leerde Smith ook het verleden kennen. Het boek werd door het blanke Rhodesische leger gebruikt als handboek om de guerrilla-oorlog te kunnen begrijpen en te bestrijden. Ranger zegt: 'Not a good book, I expect it may have mislead them'.
11. T. Ranger, 'Connexions between "primary resistance" movements and modern mass nationalism in East and Central Africa. Part I', *Journal of African history IX*, 3 (1968) 437-453 en T. Ranger, 'Connexions between "primary resistance" movements and modern mass nationalism in East and Central Africa: II', *Journal of African History IX*, 4 (1968) 631-641.
12. Ranger, 'Primary resistance': II, 635.
13. *Ibidem*, 641.
14. Dit komt ondermeer naar voren in het boek *With the people. An autobiography from the Zimbabwe struggle* van Maurice Nyagumbo (één van de kopstukken van ZAPU en na de afscheiding van ZANU), waarin veelvuldig wordt verwezen naar correspondentie met Ranger.
15. N. Elias, *Problemen van betrokkenheid en distantie* (Amsterdam 1982).
16. E. Hobsbawm, 'Geschiedenis is wat priesters en onderwijzers ervan maken', *De Volkskrant* (4 december 1993) 14.
17. *Ibidem*, 14.
18. *Ibidem*, 14.
19. *Ibidem*, 14.
20. E.J. Hobsbawm en T. Ranger, ed., *The invention of tradition* (Londen 1983).
21. *Ibidem*, 4.
22. *Ibidem*, 12.
23. *Ibidem*, 13.
24. *Ibidem*, 13.
25. T. Ranger, 'The invention of tradition in colonial Africa' in: Hobsbawm en Ranger, *The invention of tradition*, 211-262.
26. Ook in een herziene versie van die bijdrage gaat Ranger aan de rol van de historicus bij de uitvinding van tradities voorbij. Zie: T. Ranger, 'The invention of tradition revisited: the case of colonial Africa' in: T. Ranger en O. Vaughan ed., *Legitimacy and the state in twentieth century Africa. Essays in honour of A.H.M. Kirk-Greene* (Londen 1993) 62-111.
27. Deze kritiekpunten werden genoemd door Ranger in de lezing die hij gaf voor het Crayenborgh College op 15 april 1994 te Leiden.

Nynke van Weert

28. Ranger, *Chingaira Makoni's head*, 2.
29. T. Ranger, *Peasant consciousness and guerrilla war in Zimbabwe* (Londen 1985).
30. *Ibidem*, 177.
31. *Ibidem*, 189.
32. *Ibidem*, 206.
33. *Ibidem*, viii-x en Ranger, *Chingaira Makoni's head*, 4.
34. N. Kriger, *Zimbabwe's guerrilla war. Peasant voices* (Cambridge 1992).
35. *Ibidem*, 5.
36. *Ibidem*, 125; In een bespreking van Krigers boek wijst Ranger erop dat Kriger daaraan zelf ook schuldig is: 'Significant parts of her case turn out not to depend on "peasant voices"'. Volgens Ranger moeten de risico's van een subjectieve weergave ook gerelativeerd worden: 'Maybe the search for a "true" peasantry is an illusory one'. Zie: T. Ranger, 'Bookreview: Zimbabwe's guerrilla war. Peasant voices, by Norma Kriger', *African Affairs* 93 370 (1994) 142-144, aldaar 143.
37. Kriger, *Zimbabwe's guerrilla war*, 125-126.
38. *Ibidem*, 126.
39. *Ibidem*, 128.
40. *Ibidem*, 238.
41. T. Ranger, 'Bandits and guerrillas: the case of Zimbabwe' in: D. Crummey, ed., *Banditry, rebellion and social protest in Africa* (Londen 1986) 373-397.
42. *Ibidem*, 381.
43. *Ibidem*, 379.
44. *Ibidem*, 390.
45. Kriger, *Zimbabwe's guerrilla war*, 128.
46. Ranger, 'Bandits and guerrillas', 385.
47. Ranger, *Chingaira Makoni's head*, 9.
48. T. Ranger, 'The changing of the old guard: Robert Mugabe and the revival of ZANU', *Journal of Southern African studie* 7 1 (1980) 71-91, aldaar 90.
49. T. Ranger, 'Matabeleland since the amnesty', *African Affairs* 88 351 (1989) 161-174, aldaar 162.
50. R. Ross, 'The politics of tradition', *Groniek* 27 nummer 122 (1993) 46-55, aldaar 48 en 50.
51. *Ibidem*, 50.